

FABIUS PICTOR REDIVIVUS

HAHN ISTVÁN EMLÉKÉNEK

Előadásom¹ hirtelen választott címe a t. hallgatóság idősebb tagjait Hegedűs István «Menander redivivus»-ára emlékezteti (1909). A kairói Menandros-papirusz felfedezése (G. Lefebvre, 1905) annak idején nagy szenzációnak számított; Hegedűs István hamarosan a hazai közönséggel is megismertette a töredékesen bár, de *újjászületett* komédiáirót. Félreértés ne essék: Fabius Pictor-papirusz sajnos nem került elő; a római történetírás kezdeményezőjének alakjával és teljesítményével sem túl sokan foglalkoztak az elmúlt években, úgyhogy a továbbiakban inkább *feltámasztási kísérletet* merek ígérni.

Nem céloim itt az újabb szakirodalom² ismertetése. Annál szívesebben hivatkozom annak a kutatótársunknak és barátunknak két fontos tanulmányára, akinek 75. születésnapját nemrégiben (1988. március 28-án) már csak hálás emlékezéssel ünnepelhettük. Méltó szavak hangzórtak el *Hahn Istvánról*, mint a hazai ókortudomány polihisztoráról, történészgenerációk nevelőjéről, megható tudós-anekdoták hősről; én ezt a próbálkozást is a jó ember, a jó barát emlékének szentelem. «Appian und Hannibal» c. tanulmánya az *Acta Antiqua* 1972. évfolyamában (95 skk.), az «Appian und seine Quellen» c. pedig a Joh. Straub-emlékkönyvben (*Romanitas — Christianitas*. Berlin—New York 1982, 251 skk.) jelent meg. Hahn Istvánnak sikerült kimutatnia, hogy a császárkori Appianos a második pún háborúról szóló könyvét (illetőleg könyveit: Annibaiké, Ibériké, Libyké) Fabius Pictor, az események részese és a római történetírás megalapítója nyomán írta meg.

Ehhez kapcsolódtunk néhány éve a *septuagenarius* Hahn Istvánnak dedikált dolgozatunkkal, amelyben az A. Rosenbergtől³ «sivár, hazug annalisztikának» bélyegzett appianosi szöveg hellenisztikus elemeire, közelebbről a makedón Alexandros alakja körül kikristályosodott regényes-drámai hagyománynak hovatovább Karthágóban és Itáliában is megfigyelhető jelentkezésére mutattunk rá.⁴ Igen, ha a nagy király vonásait nemcsak Scipio, hanem

¹ Elhangzott az Ókortudományi Társaság 1988. április 15-i ülésén.

² *A. Momigliano*: Linee per una valutazione di F. P. Rendic. Acc. Linc. 15 (1960) 310 skk.; *Alföldi A.*: Early Rome and the Latins. Ann Arbor — London 1963, 123 skk.; *G. Perl*: Der Anfang der röm. Geschichtsschreibung. F. u. F. 38 (1964) 185 skk. és 213 skk.; tüzetesen *D. Timpe*: F. P. und die Anfänge der röm. Historiographie. ANRW I. 2. Berlin—New York 1972. 928 skk.; rövidebben, de a római történetírás általános összefüggéseire is tekintettel *D. Flach*: Einf. in die röm. Geschichtsschr. Darmstadt 1985. 60 skk. Idézzük itt *G. P. Verbrughe* nemrégii tanulmányának (Three Notes on F. P. and his History. Miscell. Eug. Manni, VI. [Roma 1980] 2157 skk.) kezdőmondatát: «Interest in F. P. continues.»

³ *A. Rosenberg*: Einl. und Quellenkunde zur röm. Gesch. Berlin 1921, 205.

⁴ *B. I.*: F. P. és a Nagy Sándor-hagyomány. Ant. Tan. 30 (1983) 199 skk.

Hannibal historiográfiai ábrázolásában is felfedezhetjük (már pedig ez Livius-elemzéseink és a Nagy Sándor-hagyomány frazeológiájának szinoptikus vizsgálata óta bizonyítottnak tekinthető),⁵ akkor várható volt, hogy a görög dolgokban örökletesen járatos Fabius Pictor görög nyelvű történeti műve sem érintetlen az i. e. 200 körüli hellenisztikus történetírás kívánalmaitól és konvencióitól.

«Fabius évkönyveinek *első* (vagyis a Róma alapítását és a királyok korát tárgyaló) részében a hellenisztikus elbeszélő technikát mindig számon tartották» — olvassuk D. Timpe mértékadó modern feldolgozásában.⁶ Utaljunk itt először is Aeneas álmára, amelyet Cicero egyéb *somnia fabularum* között ismertet (De div. I 21, 43): *Aeneae somnium, quod in nostri Fabi Pictoris Graecis annalibus eiusmodi est, ut omnia, quae ab Aenea gesta sunt . . . , ea fuerint, quae ei secundum quietem visa sunt*. Ed. Norden, aki «Ennius und Vergilius»-ában⁷ Hannibalnak Saguntum elfoglalása után látott álmát — mintegy Italia meghódítására felszólító égi parancsot — irodalomtörténeti összefüggéseiben vizsgálta, a Karthagónak kedvező Silénos fikcióját is «ganz im Fahrwasser der hellenistischen Historiographie» helyezte el és egyebek közt a Tyros ostromára készül Nagy Sándor álomlátásának (Curt. Ruf. IV 2, 17; Plut., Alex. 24, 5) motívumaival magyarázta.

Utaljunk aztán Romulus és Remus kanonizált történetére, amelyet Fabius Pictor — Plutarchos bizonyossága (Rom. 3, 1) szerint — a peparéthosi Dioklés nyomán adott elő; utaljunk az anyaváros — Alba Longa — lerombolásának a «tragikus» történetírás receptje szerint ecsetelt leírására (Liv. I 29, Dion. Hal. III 29, Iust. VIII 5, 8 skk.), vagy még inkább az áruló Mettius példátlanul szörnyű meglakolására (Liv. I 28, 10), amelyet máshol⁸ a hellenisztikus historiográfia homérizáló gyakorlatára, Achilles bosszújának a végletekig fokozott «utánzására» vezettünk vissza.⁹ A Kleitarchostól — és a nagy király környezetében nyüzsgő fűzfapoétáktól — meghonosított homérizálásra jó példa a hármassikrek bajnívásának Liviustól (I 24 sk.) vagy a halikarnassosi Dionysostól (III 18, 1 *πάθη θεατρικαῖς εἰκότα περιπετείας*) inszenált *spectaculum*,¹⁰ és biztosan hellenisztikus (alexandriai) eredetű anakronizmus a Servius Tullius trónra segítő anyakirályné szónoklata *ex superiore parte aedium* (Liv. I 41, 4), hiszen a VI. század primitív Rómájában még nem voltak emeletes paloták.

Servius Tullius gyermekkori láng-*prodigium*át most mellőzve gondoljunk Tarquinius Priscus halálának leírására (Liv. I 40, 5—7): ez a drámai jelenet nem egyéb, mint a pherai-i Iasón (Xen., Hell. VI 4, 31 sk.) és a hérakleiai Klearchos meggyilkolásának (Iust. XVI 5, 14 sk.) ügyes transzponálása, minden valószínűség szerint Fabius Pictor írói leleménye, amellyel a szűkösen dokumentált királykornak ezt a fontos szakaszát a hellenisztikus historiográfia bőven áradó anyagából «felékesítette». Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a Liviustól «elszánt pásztorokként» (I 40, 5 *ex pastoribus duo ferocissimi*)

⁵ Vö. B. I. : Ant.Tan. 27 (1980) 58 skk. és 192 skk.

⁶ I. m. 944,42. j.

⁷ Ed. Norden : Ennius und Verg. Leipzig—Berlin 1915, 118,1. j.

⁸ Ant.Tan. 27 (1980) 209 sk.

⁹ Vö. Curt. Ruf. IV 6,29 *per talos. . . spirantis lora traiecta sunt. . . gloriante rege Achillem. . . imitatum se esse*; l. még A. Hamilton kommentárját is ad Plut. Alex. 25,5 (Oxford 1969, p. 65).

¹⁰ Vö. B. I. : *Spectaculum*. MTA I. OK 28 (1973) 347.

említett gyilkosok a halikarnassosi Dionysios előadásában (III 72) pásztornak öltözött előkelő ifjak és mindketten *Marcusok*, — vagyis a Fabiusok múlt-szépítésében helyet kapott a Marcusok itt-ott kitapintható «Sagenfabrik»-ja is.¹¹

Nem célunk Servius Tullius *latin*, majd Tarquinius Superbus *etruszk* restaurációjának régészeti vagy történeti dokumentálása.¹² Tény az, hogy a kétségtelenül meglévő történeti mag az idők folyamán kiterelődött, legendássá bővült. Gellius Attikai éjszakáinak egyik tanulságos fejezete (XVII 21) jut az eszünkbe, amelyben a fáradhatatlan cédulázó a *krónikás könyvekből* (*ex libris, qui chronici appellantur*) nem Görögország és Róma legkiválóbbjainak teljes és pontos időbeli egybevetését (*συζυγοισμοῦς*) tervezi, hanem csak azt, *ut noctes istae quadamtenus his quoque historiae flosculis leviter iniectis aspergerentur*. A kicédulázott forrásművek szerzői közül — igaz — csak a II. századi Cassius Heminát, azután Cornelius Nepost és Varrónak *de poetis* c. könyveit említi, de Salamis után négy esztendővel evidenciában tartja a 306 Fabius cremerai pusztulását is (21, 13), amivel megint csak a Fabius-nemzetség múltjának és jelenének szószólójához jutottunk. Nos, ezekben a *synchronismos*-okban hagyományosan egymás mellett szerepelt Solón és Tarquinius Priscus, Peisistratos és Servius Tullius, az athéni zsarnok-ölők és Tarquinius Superbus. Ezzel együttjárt a Tarquiniusok elűzéséhez fűződő római hagyománynak a *tyrannoktonia* hérodotosi és thukydidési megörökítésével való kereszteződése. Lehet, hogy a Lucretia-történet nem pusztán kitalálás, de Tarquinius Superbus irodalmi sorsának alakulásában talán Harmodios és Aristogeitón kapcsolatának (Ath. pol. 18, 2) is lehet némi szerepe, és a római múlt formálói Hippias példájának (Thuk. VI 59, 3) ismerete nélkül aligha adatták volna a római király leányát a tuscolumi Octavius Mamiliushoz.¹³

A tipikus tyrannos-portré (Liv. I 49) tetszetőssége¹⁴ arra vezetett, hogy egész passzusok szivárogtak át a szegényes római hagyományba, amint ezt Ogilvie (195) tételről tételre valószínűsíti: Gabii kalandos elfoglalása (Liv. I 53, 4 skk.) nem egyéb, mint a hérodotosi Zópyros- (III 154), ill. Periandros és Thrasybulos-történet (V 92) kontaminálása; maga a delphoi-i követség (Liv. I 56, 5 sk.) történeti lehet, de a részletekhez (a kígyó-prodigiumhoz, a kivájt bothoz, a *Terra mater* megcsókolásához) megannyi görög párhuzamot sorakoztathatunk fel. Ogilvie (uo.) bizonytalanul «III. századi történetírók fáradozásait», majd Cassius Hemina 15. töredékét említi, de legalább annyi okkal regisztrálhatjuk és hasznosíthatjuk a Fabius Pictor nevével hagyományozott adatot is (Tarquinius Superbus hadizsákmányáról: I 55, 8, vö. előbb I 44, 2). Ezek szerint minden jel arra mutat, hogy Fabius Pictor a mesés kezdetektől a királyság bukásáig valóban részletesen tárgyalta a római történelem első korszakát, még pedig a hellenisztikus historiográfia eszköztárának, mód-szereinek és addigi teljesítményeinek szuverén ismeretében.

D. Timpe fentebb idézett megállapítása a hellenisztikus elbeszélő technika alkalmazásáról kifejezetten a fabiusi mű *első* részére korlátozódik; a *ktisis* és a kortársként átélt történelem behatóbb tárgyalása között Fabius Pictor

¹¹ Vö. B. I.: *Innoxia flamma*. Listy filologické 106 (1983) 33 skk.

¹² Itt hivatkozunk R. M. Ogilvie nélkülözhetetlen Livius (I–V.) kommentárjára (Oxford 1965), p. 156.

¹³ Liv. I 49,8; vö. Ogilvie: i. m. 198; a *gens Mamilia* felemelkedéséről: 423.

¹⁴ Vö. B. I.: Persertum und gr.-röm. Antike. Zur Ausgestaltung des klass. Tyrannenbildes. Gymnasium 94 (1987) 289 skk. (L. fentebb, a 99. lapon.)

a korai köztársaság fontosabb eseményeit csak *capitulatim* (Dion. Hal. I 6, 2 κεφαλαιωδῶς) tekintette át. «A fabiusi történeti műnek lényegileg egyetlen része sem oly kevésbé megfogható (fassbar), mint ez» (948), amelyet csak itt-ott szakíthattak meg «római erényekre és hőstettekre való utalások» (952). Kár, hogy a túl óvatos Timpe ebben az összefüggésben nem tér ki pl. a *plebejusi* eredetű Marciusoknak Fabius Pictortól is felkapott múlt-konstruálására, már mint a köztudatban a *patriciusi* érdekek elszánt védelmezőjeként élő Cn. Marcius Coriolanusra. A Coriolanus-tragédiát szívesen részletező Livius név szerint idézi Fabiust (II 40, 10 *longe antiquissimum auctorem*, ugyanígy I 44, 2), mint akinek előadásában Coriolanus késő öregkoráig számkivetésben tengődött, *de élt*; azt is tudja róla, hogy idős fejjel még sokkal nyomorultabbnak mondogatta száműzetését (40, 11 *refert certe hanc saepe eum exacta aetate usurpasse vocem multo miserius seni exilium esse*). Ogilvie helyesen mutatott rá kommentárjában arra, hogy már ez a Fabius Pictor-féle változat is drámai színészes eredménye, hiszen a száműzött Coriolanus rezignált szavajárása a kolónosi ligetben hontalanul (Soph., O.K. 208 ἀπόπολις) bolyongó Oidipus panaszeit visszhangozza. (Az asszonyok követségének leírásában, különösen Veturia beszédében ugyanő «a görög tragédia legfeszültebb mozzanatainak» reminiscenciáit tapintotta ki.¹⁵)

Amikor a Nagy Sándor-hagyomány kialakulását és elágazásait nyomozva Curtius Rufus regényes történetében (IV 1, 19 skk., vö. Iust. XI 10, 8 sk., Diod. XVII 47) a sidóni (vagy tyrosi) Abdalonymus történetére bukkanunk, váratlan összefüggések rajzolódtak ki. A vízmeregető kertészből a királyi székbe emelkedő hős alakjának *keleti* kapcsolatairól jó eligazítást kaphatunk pl. P. Goukowsky Diodóros-kiadásának¹⁶ jegyzeteiben, de a *nyugatiakról* — tudtommal — eddig nem esett szó. Mindössze Pigler Andor «Barokk témáinak» ábrázolásai közt (II 348 és 362 sk.), néhány festmény tárgyának bizonytalansága mutatja, hogy a kitűnő művészettörténész elgondolkodott a hasonlóságon, illetőleg összetéveszthetőségen: «Abdalonymus *vagy* Cincinnatus.» Igen, valóban elgondolkodhatunk: hogy került a tyrosi kerteszkirály a Tiberis partjára? (Liv. III 26.) Ha arra gondolunk, hogy Hannibal kíséretének görög propagandistái — a nagy makedón legendagyártóinak nyomán — a pún hadvezért is felruházták a keleti mítosz csákányos hőséneke «sziklavágói» vonásaival,¹⁷ akkor igazat adhatunk Mommsennek, aki Hannibal armeniai városépítésének hagyományát (Strab. XI 14, 6 p. 528; Plut., Luc. 31 sk.) «keleti mesékkel összeszövődött kitalálásnak» minősítette.¹⁸ Ha továbbá arra gondolunk, hogy ezek a «keleti mesékkel összeszövődött kitalálások» a második pún háború élet-halálharcában — vagy már korábban! — a *másik* oldalon is használhatóan mutakoztak és szíves fogadtásra találtak (főleg a «Scipio-regény») kiagyalóinak és terjesztőinek körében, de ugyanígy Q. Fabius Maximus és más vezető családok — a Marciusok, Quinctiusok, Atiliusok... — környezetében is), akkor talán nem megalapozatlan az a feltevésünk, hogy Abdalonymusnak Diodórostól (XVII 47) *Tyrosba* «transzportált morális anekdotája» (Goukowsky, 200) tovább is transzportáltatható a *tyrosi* (= Sarranus-

¹⁵ I. m. 334.

¹⁶ Assoc. G. Budé (Paris 1976), 200 sk., vö. G. Binder: Die Aussetzung des Königskindes. Meisenheim a. Gl. 1964. 162 sk.

¹⁷ Vö.: Ant. Tan. 27 (1980) 217, az ott id. helyekhez l. Norden megjegyzéseit is: Enn. und Verg. 117,2. j.

¹⁸ Röm. Gesch. I⁷. Berlin 1874. 747.

Serranus) Hannibal *ellenfeleinek* táborába, mint a római *frugalitas* megható iskolapéldája.¹⁹

A szűkös köztársaság-kori hagyomány formálódásának szemléltetésére talán még jobb példa a 306 Fabius önfeláldozásának története (Liv. II 49 sk., Dion. Hal. IX 15 sk., Ovid., Fasti II 205 skk.). Itt bízvást hagyatkozhatunk Ogilvie kommentárjára (359 sk.): Lehet, hogy valóban a Fabiusok kezdeményezték a Veii elleni akciót, arrafelé elterülő birtokaik védelmére; a harc során el is pusztulhattak sokan, de már az, hogy csak a háromszázhat Fabius esett volna el, és egyetlen kiskorú gyermek plántálta volna tovább a nemzetséget, a halikarnassosi Dionysios gyveivaival «színházi kitalálás» (IX 22 *πλάσµασιν εἶοικε θεατρικοῖς*). Az ilyen «szépítő» kitalálásokra az angol szakirodalomban az *embellishment* (franciául *embellissement*) kifejezést használják. Biztos, hogy a Fabiusok is ugyanolyan gonddal és büszkén őrizték nemzetségük múltjának emlékeit, mint a Claudiusok (Cic., Brut. 16, 61): *sua quasi ornamenta ac monumenta servabant . . . ad memoriam laudum domesticarum et ad illustrandam nobilitatem suam*; Sallustius (Iug. 4, 5) szerint a Cunctator virtusát is az ősök képmásainak szemlélése lobbantotta lánggra. Ovidius hallhatott egyet s más Paullus Fabius Maximustól, amikor a cremerai véaszt Fastijára foglalta,²⁰ Livius is tudott C. Fabius Ambustus 307 katonájának későbbi pusztulásáról (VII 15, 10), tudhatott a második pún háború idejéből a Cunctator hasonló (300 fős) veszteségéről is (Plut. vit. par. min. 4). Diodóros (XI 55) szerint *egy legio* (306 + 4000 fő, köztük Fabiusok) vonult hadba: ebből lett a liviusi *sex et trecenti milites, omnes patricii, omnes unius gentis, quorum neminem ducem sperneres, egregius quibuslibet temporibus senatus* (II 49, 4, Madvig szövegformálásában).

A Fabiusok gyülekezésének és kivonulásának ünnepélyes ábrázolását (II 49, 2 skk. *Fabii . . . quo iussi erant, conveniunt; consul paludatus . . . gentem omnem suam instructo agmine videt; . . . nunquam exercitus neque minor numero, neque clarior fama et admiratione hominum per urbem incessit . . . sequebatur turba propria alia cognatorum sodaliumque . . . precantur, ut illud agmen faustum atque felix mittant . . . in cassum missae preces . . .*) ugyanúgy Thukydides ihlette a szicíliai flotta «kikísérésének» tragikusan baljóslatú megörökítésével (VI 30 sk.), mint majd később — pozitív előjellel! — Scipio hajóhadának lilybaeumi kifutását (Liv. XXIX 26 sk., előkészítése XXVIII 43, 30).²¹ Thukydidesre már Fabius Pictor visszanyúlhatott; Scipio tengeri útjának leírását²² tudvalévőleg csak Coelius Antipater formálta *viharossá*.

Fentebb már volt szó a görög és a római események közt szerkesztett *synchronismosokról* (Gell. XVII 21): így hozták össze jól-rosszul Cremerát is

¹⁹ Vö. Cic., Tusc. III 8, 16 skk.; Ogilvie (ad Liv. III 26, 6, p. 441): «The call from the plough was . . . a timeless episode involving a Quinctius.» Ogilvie ugyanitt utal Cincinnatus felmentő haditettével kapcsolatban egy késői Minucius-utódra, akit 217-ben Q. Fabius Maximus, a majdani Cunctator mentett ki szorult helyzetéből, l. Polyb. III 103 skk. A Cincinnatusról szóló elbeszélést már W. Weissenborn is «eredetileg időtlen (zeitlos) történetnek» jellemezte (Einl. 25). Vö. Sp. Maelius szintúgy «időtlen (timeless) legendájával» (Ogilvie, 550).

²⁰ A Fabiusok és Claudiusok ősi vetélkedése tükröződik még Horatius ódáinak IV. könyvében is: a kezdővers Paullus Fabius Maximusnak (a Tacitusból ismert Marcia férjének, Ovidius pártfogójának) szól, míg a 4. és 14. óda a Claudiusokat dicsőíti; vö. R. Syme: Tac. II (Oxford 1958) 570.

²¹ Vö. B. I.: Thukydides-től Tacitusig. Ant. Tan. 21 (1974) 235 sk. és 27 (1980) 70.

²² D. Flach (Tac. in der Tradition der ant. Geschichtsschr. Göttingen 1973, 27) szerint «nach dem Muster hellenistischer Katastrophenschilderungen».

Xerxés inváziójával. Ha most meggondoljuk, hogy Thermopylai védelmére 300 spartai és összesen 3900 szövetséges vonult fel (Hérod. VII 202), és a perzsa túlerőnek csak az áruló Ephialtés kalauzolásával sikerült a spartaiakat bekerítenie,²³ úgyhogy végül a jó Megistias egyetlen fia maradt életben (Hérod. VII 221), akkor érthetővé válik a római hagyomány akárhány következetlensége, és a Fabius-nemzetség tragédiájára összpontosított liviusi előadás forrását sokkal biztosabban kereshetjük a történetíró Fabiusban (aki Catóhoz hasonlóan szintén nem volt *detrectator laudum suarum*: Liv. XXXV 15, 9), mint azt legutóbb még A. Momigliano is feltételezte.²⁴ Mi az eddigiek alapján meggyőződéssel csatlakozunk E. Pais régebbi — pozitív — állásfoglalásához,²⁵ illetőleg sejtéseéhez, amelyeket vizsgálódásainkban megalapozottnak találtunk.

Érdemes volna behatóbban foglalkoznunk a későbbi könyvekből pl. Veii ostromával (V 19 skk.), amelyben nemzedékek legendagyártó manipulációi sűrűsödtek össze, míg végül Camillus triumfálása emberfölötti szférákba emelkedett, és egyetlen város hatalmának megtörése hovatovább egész Etruria elleni háborúvá duzzadt. Róma erőfeszítései és sikerei a Trója falai körül tíz esztendeig dúló hősi hadakozással való azonosítást követelték, — mint ahogy a zsarnok király elűzésének vagy a Fabiusok cremerai pusztulásának hellenizálásában megfigyelhettük. A történeti valóság «megszépitése» jórészt az első római történetíróknak tulajdonítható, akik «félszemmél még a görög közönséget figyelték» (Ogilvie, 628). Mivel azonban Livius előadása a fokozatos «embellishment» végső szakaszát reprezentálja, mi most a későbbi — gracchusi, sullai, caesari, sőt augustusi — mozzanatok mellőzésével csak az itt-ott kitapintható *fabiusi* (vagy legalábbis jellegzetesen hellenisztikus) *nyomokat* tekintjük át. Appius Claudius beszédében (V 20, 5 sk.) a hellenisztikus historiográfia ismerőjének nem annyira az Ogilvie-től (673) kiemelt szónoki «trükkök és frázisok» tűnnek fel, mint inkább pl. a nyomjelzőnek vehető *labor periculumque* szókapcsolat (20, 6), vagy Veii végveszedelmének leírásában (21, 5 skk.) az Aeneis II. énekére (és így Enniusra stb.) jellemző vonások; a közbeiktatott *fabula* (21, 8; Plut., Cam. 5 *μὴδευμα*) sem holmi *fabula praetextata*-ra, hanem a hellenisztikus történetírás szándékolt színpadi effektusaira, *tragikus* irányzatára — *ad ostentationem scenae gaudentis miraculis* — utal (vö. alább 22, 6, vagy korábban I 4, 7).

Később, amikor Veii elfoglalása után a quaestorok — *ingruente fato* (V 32, 7)²⁶ — a diadalmas hadvezért száműzetik, Camillus *achilleusi* imával fordul az istenekhez (32, 9): *precatus ab dis immortalibus, si innoxio sibi ea iniuria fieret, primo quoque tempore desiderium sui civitati ingratae facerent*. Achilleus példája nem modern kutatónak jutott az eszébe: az *Ἀχιλλεῖος εὐχῆ*-t Appianos (Ital. 8, 5) említi (vö. II. I 233 skk.). Már pedig ha Appianos a második pún háborút tárgyaló könyveiben *bizonyíthatólag*²⁷ felhasználta

²³ Vö. Liv. II 50,10 *vincebatque... paucitas, ni iugo circummissus Veiens in verticem collis evasisset*.

²⁴ A. Momigliano: Perizonius, Niebuhr and the character of Early Roman tradition. JRS 47 (1957) 112,54. j.

²⁵ E. Pais: Studi Storici. 1894. 339 skk.; Ancient Legends. 168 skk.

²⁶ Vö. alább (33,1): *adventante fatali urbi clade, majd 36,6 iam urgentibus Romanam urbem fatis*, — mint Luc. X 30 vagy Tac., Germ. 33,2.

²⁷ L. Ant. Tan. 30 (1983) 204.

az alkalomadtán homérizáló Fabius Pictort, akkor az *Italikében* miért nem használhatta volna!²⁸

Biztosan Fabius Pictorral hozandó összefüggésbe — a kelta vándorlásokról közbeiktatott excursus után — a clusiumi követjárásnak három Fabius-szal «felékesített» története (35, 4 skk.), amelyről Polybios természetesen mit sem tud. A három követ csak úgy azonosíthatatlan, mint az apa: M. Fabius Ambustus (35, 5); a történeti, időrendi, közjogi stb. buktatók feledtetésére szolgál a pompás kitalálás: Róma *megvédi* szövetségeseit (*N. b.* Clusium csak a III. század végén lett Róma szövetségese: Liv. XVIII 45, 18); mikor a *mitis legatio* ellenségeskedéssé fajul, a *nobilissimi fortissimique* ifjak a végzet rendelkezéséből (36, 6 *iam urgentibus Romanam urbem fatis*) avatkoznak bele *contra ius gentium* a harcba, ahol persze megmutatkozik a római *virtus*: az egyik Fabius ugyanúgy leteríti az ellenség vezérét, mint a legendás M. Valerius Corv(in)us (Liv. VII 26) vagy a nem kevésbé legendás T. Manlius Torquatus (VII 10). A meg gondolatlan (*praeferoces*) Fabiusok azonban ez alkalommal szörnyű bajt zúdítottak városukra: Allia után a gallusok meg sem álltak Rómáig. Róma elfoglalásának liviusi ábrázolásába a Cannae utáni döbbenet tartós emléken kívül megint korábbi görög reminiszcenciák vegyülnek: Delphoi megrohanásának (Hérod. VIII 35 sk.) és Athén feldúlásának a perzsa veszély elmúlta után klasszikusra színeződött képei. Mennyi ebből a fabiusi örökség? Sejthető, de *stricte* bizonyíthatatlan. Nem vitás viszont, hogy C. Fabius Dorsuo rettenthetetlen példaadásának (V 46) irodalmi kanonizálója csak az érintett nemzetség tagja lehet.

Ezek után nem szükséges elismételünk itt a hellenisztikus történetírásnak mindazokat a rekvizitumait, amelyeket — főleg a III. liviusi decasból — már régebben²⁹ sikerült kihámozni és a megfelelő történeti kontextusba illeszteni. Visszatekintve mindenesetre érdeklődésre tarthat számot mostani kísérletünk szempontjából is az a tény, hogy az akkor kitapintott regényes-drámai motívumkincs a római annalisztika irodalmi igényű művelőinek jóvoltából korántsem csak Scipio Africanus alakját fonta körül, hanem — Silénosák közvetítésével — ellenfelét, Hannibalét is, és jutott belőle Fabius Cunctatornak is.³⁰

Helyénvalónak látszik viszont egy másik próbálkozásunk eredményeinek vázlatos ismertetése. A Joh. Straub-émlékkönyvben megjelent Silius Italicus-tanulmányra³¹ gondolunk, amelyben — a császárkori költő forrásainak szokványos megítélésétől³² eltérőleg — a már A. Klotztól³³ gyanított annalista elődökön kívül a hellenisztikus historiográfia számos jellemző elemét mutattuk ki. Kahrstedt szellemességét felkapva azt mondhatnám, hogy *majdnem* igaza volt, csak Homéros helyett a Choirilos-féle Homéridákat kellett volna írnia, akik *incultis versibus et male natis* (Hor., Epist. II 1, 233, vö. 266 *prave factis*)

²⁸ Vö. Ital. 6 (a Cremeránál elesett Fabiusok *παρολεθρία*-járól); a konstantinosi excerptumokban ránk maradt követség-leírás végén (5,13) mindenesetre Coriolanus *megkövetéséről* olvasunk, ami nem a Fabius Pictor-féle változatra utal.

²⁹ Ant. Tan. 27 (1980) 58 skk.

³⁰ Uo. 65; az «Ochsenlist» értelmezési kísérlete: Ant. Tan. 30 (1983) 201.

³¹ B. I.: Die Punica des Sil. It. und die Alexander-Überlieferung, i. m. 164 skk.

³² Vö. U. Kahrstedt: Gesch. der Karthager. Berlin 1913, 179: «Seine Quellen sind Livius, Homer und seine blühende Phantasie.»

³³ RE «Sil. It.» 85 skk.; Die Stellung des Sil. It. unter den Quellen zur Gesch. des 2. Pun. Krieges. RhM 82 (1933) 1 skk.; vö. még J. Nicol: The sources used by Sil. It. Oxford 1936.

«tisztelték meg» bőkezű mecénásukat, már mint Nagy Sándort. Ezeket a botcsinálta fűzfapoétákat azóta is fintorogva emlegetik, pedig fonák, de termékeny fantáziájuk oly sok mindennel gazdagította a historiográfiai hagyományt, hogy a mértékadó újabb összefoglalásokban (pl. W. Tarn vagy H. Strasburger írásaiban) a «poetasterek» (Dichterlinge) kalandos kitalálásai külön kategóriára érdemesítették. Itt megint csak nem hozom fel a mitikus keleti világhódítók csodatetteit, hegyek átvágását, csatornák építését, megközelíthetetlen várak elfoglalását, az isteni származás fikcióját stb. Mondanom sem kell, hogy Silius előadása szerint Pomponia is *Iovis furto* szülte Scipiót (XIII 615); az új-karthagói «tengeri csoda» (XV 237 skk.) előzményeit ismerjük; de a két vezér közti párviadal (IX 429 skk., XVII 510 skk.) még Appianos Annibaikéjában is helyet kapott (44, 187 sk.). A Choirilostól és társaitól kiagyalt monomachiákat (Dareiosszal, Pórosszal...) Kleitarchos és követői tették a regényes-drámái történetírás kötelező részévé, de gondoskodtak még «folyómenti csatákról» is (Diod. XVII 97, 3, Curt. Ruf. IX 4, 14 *cum amni bellum fuisse crederes*; Arr. VI 5), amelyeknek Siliusnál (IV 624 skk.) olvasható változatához H. G. Nesselrath egészen friss cikkében³⁴ csak annyit jegyez meg, hogy «unhistorisch, aber sehr episch» (azaz Vergiliuson kívül ne keressünk mintákat), legfeljebb azon csodálkozik, hogy a Trebia mellett vívott csata ábrázolásában egyetlen történetíró sem említ a folyóban zajló küzdelmet (uo. 21. j.: einen Kampf im Fluss). Hasonló módon «interpretálja» a siliusi párharcot: «alles an dieser Szenenfolge ist rein episch». Mi most már tudjuk, hogy mennyiben «episch» — amennyiben az Alexandros-hagyományt kicifrázó Homéros-epigonok révén szivárgott be még Appianos igényes történeti művébe is. Silius eposzi mondanivalóját nem lehet kizárólag Liviusból levezetni, mint ahogy a nyilvánvaló eltéréseket sem lehet *egyéb* forrásoknak (egyebek közt a hellenisztikus historiográfia Rómában is felkapott teljesítményeinek) felhasználása helyett holmi «költői oekológia» kívánalmaival magyarázni.

Mettius bűnhődésének liviusi ábrázolásával kapcsolatban már volt szó a gazai Betis achilleusi meghurcolásáról (Curt. Ruf. IV 6, 29). A sok hasonló homérizálás felsorolása helyett most már csak egy tanulságos párhuzamot mutatunk be, még pedig az Ilias Thersités-jelenetének (II 139 skk.) felbukkanását ott, ahol az olvasó aligha várná: a keleti hódítások lendületét *rumor* veszélyezteteti (Curt. Ruf. VI 2, 15): *regem contentum rebus, quas gessisset, in Macedoniam protinus redire statuisse*, mire a megfáradt katonák — *lymphatis similes* — már készülődnek is az útra, hiszen régóta remélték, hogy végre üt a hazatérés órája, és a királynak minden leleményét latba kell vetnie, hogy a sereg újból lelkesen kövesse, *quocumque vellet* (4, 1). A hely «homérosi» rokonságát egyetlen kommentár sem jelzi. Nem maradt viszont észrevétlen egy hasonló funkciójú liviusi passzus, a második pún háborút máris követő makedóniai hadjárat epikus késleltetése (XXXI 6, 3 skk.): *fessi diuturnitate et gravitate belli . . . homines taedio periculorum laborumque* nem hajlandók szentesíteni az illető törvényjavaslatot. Q. Baebius trib. pleb. demagóg módon támadja a senatus urait: *incusaverat bella ex bellis seri, ne pace usquam frui plebs posset*. A thersitési uszításra a senatus gyalázkodással válaszol, a consul azonban gyűjtő hatású szónoklatával eléri, hogy a háborút mégis megszavazzák.³⁵

³⁴ H. G. Nesselrath: Zu den Quellen des Sil. It. Hermes 114 (1986) 212.

³⁵ Vö. E. Olshausen: Der Einfache Mann zwischen Krieg und Frieden. A «Livius: Werk und Rezeption» c. E. Burck-émlékkönyvben (München 1983), 234 skk. (a Curtius Rufus-hely és a Homéros-utánzók bevonása nélkül).

Csodálkozunk ezek után, ha nemcsak Liviusnál, Curtius Rufus regényes történetében vagy Silius Italicus eposzában, hanem a római történetírásnak mindjárt a legkezdetén is a hellenisztikus historiográfia ismeretére valló nyomokat találunk? Ha azonban valaki Fabius Pictornak *ebben is* kitapínt-ható kezdeményezői szerepét vitatná, gondoljon a történetíró cognomenére és annak eredetére. Tudjuk, hogy egyik őse (valószínűleg a nagyapja, C. Fabius M. f. N. n. Ambustus),³⁶ *nobilissimus homo*, azért kapta a *Pictor* melléknevet, mivel 304 körül a quirinalisi Salus-templom falait festményekkel díszítette.³⁷ Altheim szerint³⁸ ez a hellénizmusnak az itáliai festészet területére való behatolását jelentette, és az arisztokrata mester művészi stílusa aligha különbözött Közép-Itália egykorú műveitől, pl. a vulci-i Tomba François freskóiétől. Tudjuk továbbá, hogy latiumi terrakotta-műhelyek már a III. században a lysipposi Nagy Sándor-portré tömeges reprodukálására rendezkedtek be,³⁹ vagyis egyszerű vidéki mesterek jóval megelőzték a regényes történetírás divatos irányzatainak római recepcióját. De G. E. Rizzo már a 20-as években a művészettörténeti emlékek sokaságával bizonyította,⁴⁰ hogy a makedón világhódító sikerei Dél- és Közép-Itáliának nemcsak görög lakosait foglalkoztatták, és hogy a páratlan győzelmek képzőművészeti megörökítései mihamar egész Italiában elterjedtek. Tanulmányában Rizzo a pompeii Nagy Sándor-mozaik művészettörténeti összefüggéseinek vizsgálatával mintegy a Sándor-regény korábbi változatát mutatta be az itáliai népek művészetében.

Ne feledjük azt sem, amit nem mindenki tart számon, hogy a római Fabius Pictor görög írói ténykedése nem áll egyedül a hellenisztikus világban: a pún Hannibal környezetében Silénos, Chaireas vagy Sósylos ugyanúgy görögül szólt az olvasókhöz, mint az egyiptomi Manethón vagy a babiloni Béróssos; az elkövetkezendő századok történetírása mégis a Fabiustól vetett alapokon bontakozott ki.

Gondoljunk aztán a Fabius-családnak az Ogulniusokkal, közelebről azzal a Q. Ogulniusszal (cos. 269) való kapcsolataira, aki görög minta nyomán az első ezüstpénzt verette Rómában és ezzel lehetővé tette a kereskedést a hellenisztikus Kelettel. Ugyanez a Q. Ogulnius honosította meg Rómában a hellenisztikus Asklépios-kultuszt, és az sem lehet véletlen, hogy 273-ban ugyanő kereste fel követként a Fabius-család két tagjával együtt II. Ptolemaios Philadelphos alexandriai udvarát.⁴¹

Bármennyire hiányosak is a végére hagyott prozopográfiai adatok és túl szépek azoknak Altheimtől prezentált tanulságai, bármennyire tapogatózó jellegűek is annak a szerzőnek — címszereplőnknek — interpretációs kísérletei, akitől tulajdonképpen egyetlen hiteles mondatot sem ismerünk, csak utódainak idézeteit vagy hivatkozás nélküli konstrukcióit, ezek után talán mégis realisabban látjuk Fabius Pictor görög nyelvű évkönyveinek háttérét és jelentőségét.

³⁶ Vö. G. P. Verbrugge: i. m. 2162.

³⁷ Cic., Tusc. I 2,4; Val. Max. VIII 14,6; F. Münzer: RE «Fabius» 1835 sk.; Röm. Adelsparteien und Adelsfamilien. Stuttgart 1920. 88.

³⁸ F. Altheim: Rom und der Hellenismus. Amsterdam—Leipzig é.n. 94.

³⁹ Enea nel Lazio. Archeologia e mito. Roma 1981, 182 sk. és 259 sk.

⁴⁰ G. E. Rizzo: Battaglia di Alessandro nell'arte italica e romana. Boll. d'arte 5 (1925—26) 529 skk.

⁴¹ Vö. F. Münzer: Adelspart. 85 skk.; F. Altheim: i. m. 92 skk.